

Xaydarov Furqat Xudoyshukur og‘li

Osio Xalqaro Universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasida vujudga kelgan jadidchilik harakati, uning tarkibiy qismi hisoblangan usuli jadid (yangi usul) maktablarining shakllanish tarixi va ijtimoiy-siyosiy zarurati arxiv hujjatlari hamda tarixiy manbalar asosida tadqiq etilgan. Maqolada an’anaviy maktabxonalaridagi ta’lim inqirozi, tovush tizimiga (usuli savtiya) asoslangan yangi o‘qitish metodikasining joriy etilishi, darsliklar va o‘quv dasturlarining yaratilishi hamda jadid maktablarining o‘lka xalqlari ma’rifatidagi o‘rni ilmiy tahlil qilingan. Shuningdek, chor mustamlakachilik ma’murlarining yangi usul maktablariga nisbatan yuritgan cheklovchi siyosati faktik ma’lumotlar vositasida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Turkiston, jadidchilik, yangi usul maktablari, usuli savtiya, Ismoil Gasprinskiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, an’anaviy maktabxona, darsliklar, ma’rifatparvarlik, chor Rossiyasi siyosati.

Аннотация: В данной статье на основе архивных документов и исторических источников исследуется джадидское движение, возникшее в Туркестанском крае в конце XIX – начале XX веков, а также история формирования и общественно-политическая необходимость школ усули-джадид (новометодные школы), являвшихся его составной частью. В статье научно анализируются кризис образования в традиционных мактабах, внедрение новой методики обучения, основанной на звуковом методе (усули-савтия), создание учебников и учебных программ, а также роль джадидских школ в просвещении народов края. Кроме того, на основе фактических данных освещается ограничительная политика царских колониальных властей в отношении новометодных школ.

Ключевые слова: Туркестан, джадидизм, новометодные школы, усули-савтия, Исмаил Гаспринский, Мунавваркары Абдурашидханов, традиционный мактаб, учебники, просветительство, политика царской России.

Abstract: Based on archival documents and historical sources, this article examines the Jadid movement that emerged in the Turkestan region in the late 19th and early 20th centuries, as well as the history of the formation and socio-political necessity of the Usul-i Jadid (new-method) schools, which were an integral part of it. The article provides a scientific analysis of the educational crisis in traditional schools (maktabkhana), the introduction of a new teaching methodology based on the phonetic system (Usul-i Savtiya), the creation of textbooks and curricula, and the role of Jadid schools in the enlightenment of the region's peoples. Furthermore, the restrictive policies implemented by the Tsarist colonial authorities against the new-method schools are highlighted using factual evidence.

Keywords: *Turkestan, Jadidism, new-method schools, Usul-i Savtiya, Ismail Gasprinsky, Munawwar Qari Abdurashidkhanov, traditional school (maktabkhana), textbooks, enlightenment, policy of Tsarist Russia.*

Kirish

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasi chor Rossiyasi tomonidan mustamlaka qilinishi natijasida chuqur ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy inqirozni boshidan kechirdi. Bu davrda o‘lkaning ma’naviy va intellektual hayotida ham turg‘unlik hukm surayotgan edi. Mavjud an’anaviy ta’lim tizimi — maktabxonalar va madrasalar jamiyatning zamonaviy talablariga, fan-texnika taraqqiyotiga va o‘lka aholisining ijtimoiy ehtiyojlariga javob bera olmay qoldi. Maktabxonalarda qo‘llaniladigan abjad va hijjo usullari bolalarning savodxonligini yillar davomida kechiktirar, dunyoviy bilimlardan mutlaqo uzoqlashtirgan edi.

Bunday og‘ir sharoitda o‘lka taraqqiyoti va millat istiqbolini o‘ylagan ma’rifatparvar ziyolilar — jadidlar maydonga chiqdi. Jadidchilik harakatining asosiy maqsadi millatni g‘ofilikdan uyg‘otish, ijtimoiy-siyosiy islohotlar o‘tkazish va bularning barchasiga poydevor bo‘luvchi yangi usul (usuli jadid) maktablarini tashkil etishdan iborat edi. Turkistonda yangi usul maktablarining vujudga kelishi nafaqat ta’lim tizimining yangilanishi, balki milliy o‘zlikni anglash va ijtimoiy uyg‘onish jarayonining boshlang‘ich nuqtasi bo‘ldi [1, 45-b.].

Metodologiya

Mazkur maqolani tayyorlashda tarixiy-qiyosiy tahlil, xronologik izchillik, tizimli yondashuv va hujjatli manbalarni manbashunoslik jihatidan baholash metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning manbaviy asosini XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi Turkiston davriy matbuoti (masalan, "Tarjimon", "Sadoi Turkiston", "Najot" gazetalari), milliy uyg‘onish davri namoyandalari (Ismoil Gasprinskiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy)ning pedagogik asarlari va darsliklari, shuningdek, Turkiston general-gubernatorligi xalq maktablari direksiyasining arxiv hujjatlari tashkil etadi. Metodologik jihatdan an’anaviy maktabxona ta’lim tizimi bilan yangi usul maktablarining o‘qitish metodikasi, o‘quv rejasi va darsliklari qiyosiy tahlil qilinib, ularning ijtimoiy natijadorligi obyektiv baholandi.

Natijalar

Turkistonda yangi usul maktablarining yuzaga kelishi bir necha bosqichda amalga oshdi va o‘ziga xos statistik ko‘rsatkichlarga ega bo‘ldi. Bu harakatning nazariy va amaliy poydevori Qrimlik ulug‘ ma’rifatparvar Ismoil Gasprinskiy tomonidan yaratildi. U 1884-yilda Bog‘chasaroyda ilk bor tovush tizimiga (usuli savtiya) asoslangan maktabni ochdi [2, 12-b.]. Gasprinskiy o‘zining "Tarjimon" gazetasi orqali Turkiston ziyolilariga ushbu metodikaning afzalliklarini muntazam tushuntirib bordi. U 1893 va 1908-yillarda Turkistonga safar qilib, Buxoro, Samarqand va Toshkentda yangi usul maktablarini ochish g‘oyasini shaxsan ilgari surdi va mahalliy boylar hamda ziyolilar ko‘magini tashkil etdi [3, 88-b.].

Turkistonda dastlabki yangi usul maktablari quyidagi xronologik tartibda va hududlarda tashkil etildi:

- **1893-yil:** Andijonda dastlabki yangi usul maktabi ochildi, biroq chor ma'murlari va mutaasib dindorlarning qarshiligi tufayli tez orada yopildi [4, 64-b.].
- **1897-yil:** Qo'qonda muallim Salohiddin domla tomonidan mahalliy bolalar uchun yangi usul maktabi faoliyat boshladi [5, 112-b.].
- **1898-yil:** To'qmoqda va keyinchalik Toshkentda tatar muallimlari tomonidan usuli jadid maktablari yo'lga qo'yildi.
- **1901-yil:** Munavvarqori Abdurashidxonov Toshkentning Darxon mahallasida mahalliy o'zbek bolalari uchun birinchi tizimli yangi usul maktabini ochdi [6, 32-b.].

Arxiv ma'lumotlariga ko'ra, yangi usul maktablarining soni o'lkada juda tez sur'atlar bilan o'sib bordi. Agar 1905-yilda butun Turkiston general-gubernatorligida yangi usul maktablarining soni taxminan 40 taga yaqin bo'lgan bo'lsa, 1910-yilga kelib ularning soni 100 dan oshdi. 1912-yilgi rasmiy hisobotlarda Farg'ona viloyatining o'zidagina 78 ta, Sirdaryo viloyatida 24 ta, Samarqand viloyatida esa 16 ta yangi usul maktabi ro'yxatga olingan [7, 105-b.]. Buxoro amirligi hududida esa 1910-yillarda 15 dan ortiq jadid maktablari faoliyat yuritgan [8, 54-b.].

Tahlil va muhokama

Turkistonda yangi usul (usuli jadid) maktablarining yuzaga kelishi, shakllanishi va ijtimoiy makonda o'z o'rnini topishi shunchaki ta'limiy islohot emas, balki jamiyatning tarkibiy va mafkuraviy transformatsiyasini belgilab bergan murakkab tarixiy jarayondir. Ushbu jarayonni chuqur tushunish va uning ijtimoiy-pedagogik tabiatini ochib berish uchun an'anaviy maktabxonalaridagi inqirozli holat, usuli jadid maktablarining gnoseologik hamda metodologik asoslari, o'quv fanlarining mazmuniy evolutsiyasi, darsliklar bazasini yaratishdagi o'ziga xosliklar hamda chor ma'murlari va mahalliy an'anchilar (qadimchilar) tomonidan yuzaga keltirilgan diskursiv hamda politsiyaviy qarshiliklarni konseptual jihatdan tahlil qilish lozim bo'ladi.

An'anaviy maktabxona ta'lim tizimi inqirozi va tizimli turg'unlik tahlili

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Turkiston o'lkasidagi mavjud an'anaviy ta'lim tizimi o'zining funksional va uslubiy resurslarini mutlaqo tugatgan edi. Bu davrda faoliyat yuritgan an'anaviy maktabxona va madrasalar jamiyatning real iqtisodiy, huquqiy va ijtimoiy-siyosiy ehtiyojlaridan uzilib qolgan, turg'un institutsional tuzilmaga aylanib bo'lgandi. An'anaviy maktabxonalaridagi ta'limning eng fundamental muammosi uning o'qitish metodikasida — abjad va hijjo usulining mutlaq ustunligida aks etardi [1, 52-b.].

Abjad tizimida arab alifbosidagi harflar ma'lum bir raqamli qiymatlar bilan qorishtirib o'rgatilgan bo'lsa, hijjo usuli harflarning nomlarini individual ravishda yodlash (masalan, "alif", "be", "te", "se") va keyinchalik ularni sun'iy mexanik kombinatsiyalar yordamida bo'g'inlarga birlashtirishni talab etardi. Mazkur usul psixolingvistik jihatdan bolaning yosh xususiyatlariga mutlaqo zid bo'lib, o'quvchida analitik fikrlash yoki mantiqiy bog'lanishlarni hosil qilmas edi. Bolalar oylab, hatto yillab harf ismlarini takrorlash bilan

band bo‘lishgan, biroq ularning tovush va fonema sifatidagi real vazifasini anglab yetishmagan. Natijada, bolaning savod chiqarishi, ya’ni oddiy bir matnni mustaqil o‘qiy olish ko‘nikmasini egallashi uchun 3 yildan 5 yilgacha vaqt sarflangan [9, 81-b.].

Ikkinchi muhim inqirozli jihat — o‘quv materiallarining semantik jihatdan bolalar dunyoqarashiga mos kelmasligi edi. Savod chiqarish jarayoni tugallanmasdan turib o‘quvchilarga "Haftiyak" (Qur'onning yettidan bir qismi), "Chor kitob", So'fi Oллоhyorning "Sabot ul-ojizin" asari hamda Xoja Hofiz Sheroziy, Mirzo Abdulqodir Bedil kabi mumtoz shoirlarning forsiy g‘azallari o‘qitilgan. Bu asarlar nafaqat o‘zbek (turkiy) bolalari uchun begona til (arab va fors tillari)da yozilganligi, balki ularning falsafiy-tasavvufiy salmog‘i, majoziy obrazlar tizimi boshlang‘ich sinf o‘quvchisining yosh fiziologiyasi va psixologik qabul qilish imkoniyatlaridan ancha yuqori bo‘lganligi sababli ham ta’lim samaradorligini nolga tushirgan [11, 148-b.]. O‘quvchi matnning ma’nosini tushunmasdan, uni shunchaki ohangiga qarab yod olgan (mexanik yodlash yoki "to‘tiqushlik" metodi). Bu esa savodsiz va har qanday tashqi ta’sirga beriluvchan, mustaqil mantiqiy xulosaga ega bo‘lmagan ijtimoiy qatlamning ko‘payishiga olib kelgan.

Tizimning uchinchi kamchiligi — maktabxonalarning tashkiliy-huquqiy tartibga solinmaganligi, ya’ni sinf-dars tizimining mavjud emasligi edi. Bir xonada, bitta domlanning qarshisida 7 yoshli bola ham, 15 yoshli o‘smir ham bir vaqtda o‘tirgan va har biriga alohida, tartibsiz ravishda topshiriq berilgan. Yagona o‘quv dasturi, muayyan dars jadvali, aniq belgilangan tanaffuslar va eng asosiysi — bolalarning bilim darajasini obyektiv baholash hamda bir sinfdan keyingi bosqichga o‘tkazish tizimi mavjud bo‘lmagan. Maktabxona binolari sanitariya va gigiyena talablariga mutlaqo javob bermas, bolalar qish kunlarida zax va sovuq pollarda, bo‘rira ustiga tashlangan nam kigizlarda o‘tirib saboq olishgan, bu esa ularning jismoniy salomatligiga ham jiddiy zarar yetkazgan [12, 215-b.].

"Usuli savtiya" (tovush tizimi) metodologiyasining lisoniy va pedagogik tahlili

Jadid ma’rifatparvarlari tomonidan taklif etilgan va amaliyotga tatbiq etilgan "usuli savtiya" (tovush usuli) an’anaviy ta’lim paradigmasini tubdan o‘zgartirgan inqilobiy pedagogik kashfiyot edi. Ushbu tizimning bosh gnoseologik prinsipi — harfning abstrakt grammatik nomlanishidan voz kechib, uning nutqdagi konkret fonetik ifodasiga (tovushiga) tayanish edi [2, 15-b.].

Lisoniy nuqtayi nazardan tahlil qilinganda, usuli savtiya bolaning tabiiy nutqiy tajribasiga asoslanadi. Masalan, "m" tovushini o‘rgatishda an’anaviy maktabdagi kabi uning "mim" deb nomlanishi yodlatilmaydi, balki to‘g‘ridan-to‘g‘ri [m] tovushining talaffuzi ko‘rsatiladi va unga unli tovushlarni qo‘shish orqali ("m+a=ma", "m+o‘=mo“) bo‘g‘in yasaladi. Bu bola ongida harf va u ifodalayotgan tovush o‘rtasidagi psixolingvistik assotsiatsiyani bir necha soniya ichida shakllantirish imkonini beradi. Natijada, an’anaviy maktabda 2-3 yil davom etgan savod chiqarish jarayoni yangi usul maktablarida bor-yo‘g‘i 40–50 kun (ba’zan bir oy) ichida muvaffaqiyatli yakunlangan [9, 85-b.]. Bolalar nafaqat so‘zlarni mustaqil o‘qiy oladigan, balki eshitgan so‘zlarini imlo qoidalariga muvofiq qog‘ozga tushira oladigan darajada grafik va orfografik savodxonlikka erishganlar.

“O‘ZBEKISTONDA UCHINCHI RENESSANS VA INNOVATSION JARAYONLAR JURNALI”

20-Iyun, 2026-yil

Pedagogik samaradorlik nuqtayi nazardan usuli savtiyaning joriy etilishi quyidagi statistik va funksional ko‘rsatkichlarda tahlil qilinadi:

Ko‘rsatkichlar	An‘anaviy maktabxona tizimi	Yangi usul (usuli jadid) maktabi
Savod chiqarish muddati	3 yildan 5 yilgacha	40 kundan 60 kungacha
Pedagogik yondashuv	Mexanik yodlash (dogmatik)	Analitik-sintetik va ko‘rgazmali
Tashkiliy shakli	Guruhli-individual (tartibsiz)	Tizimli sinf-dars tizimi
Yillik o‘quv davomiyligi	Muayyan chegarasiz (domlanning ixtiyorida)	Aniq belgilangan o‘quv yili va ta‘tillar
Dunyoviy fanlar ulushi	0% (mutlaqo mavjud emas)	40-50% (majburiy fanlar bloki)

Ushbu qiyosiy ko‘rsatkichlar shuni ko‘rsatadiki, yangi usul maktablari vaqt resursidan foydalanish bo‘yicha an‘anaviy maktablardan o‘n baravardan ortiq samaradorlikka ega bo‘lgan. Bu esa bolalarga boshlang‘ich ta‘lim bosqichining o‘zidayoq boshqa fundamental va amaliy fanlarni o‘rgatish uchun ulkan vaqt zaxirasini ochib berdi.

O‘quv dasturlari tarkibi va dunyoviy fanlar integratsiyasi muhokamasi

Yangi usul maktablarining o‘quv rejaları va dasturlari tahlil qilinganda, ularning dunyoviy va diniy bilimlarni oqilona integratsiya qilgan dunyoviy-ma‘rifiy xarakteri yaqqol ko‘zga tashlanadi. Jadidlar diniy ta‘limdan butunlay voz kechishmagan, balki uni o‘rta asrlarga xos sxolastik aqidalardan tozalab, bolaning yoshiga mos keladigan tizimli shaklga keltirishgan. Ammo dars dasturlarining deyarli yarmini dunyoviy fanlar bloki egallaganligi o‘sha davr Turkiston jamiyati uchun mutlaqo yangilik edi [3, 92-b.].

Dars dasturlariga ona tili (grammatika, imlo va o‘qish), hisob (matematika), jug‘rofiya (geografiya), tarix (umumiy va islom tarixi), tabiatshunoslik (tabiat va inson haqidagi boshlang‘ich ma‘lumotlar) hamda husniyat kabi fanlarning kiritilishi o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini yuzaga chiqardi.

Hisob (matematika) darslarida bolalar faqatgina sonlarni tanib qolmay, balki kundalik hayotda, tijorat va iqtisodiy munosabatlarda zarur bo‘ladigan to‘rt amal (qo‘shish, ayirish, ko‘paytirish, bo‘lish)ni, kasrlarni, o‘lchov va vazn birliklarini o‘rganganlar. Bu esa Turkiston iqtisodiyotining kapitalistik munosabatlar tizimiga kirib borayotgan davrida mahalliy aholining raqobatbardoshligini oshirish uchun zaruriy omil edi.

Jug‘rofiya va tabiatshunoslik fanlarining o‘qitilishi orqali bolalar dunyoning global xaritasi, qit‘alar, okeanlar, davlatlar, iqlim zonalari, shuningdek, tabiat hodisalarining (yomg‘ir, qor, chaqmoq, zilzila) real fizik va biologik sabablari to‘g‘risida materialistik,

20-Iyun, 2026-yil

ilmiy tushunchalarga ega bo‘lishdi [10, 95-b.]. Bu an‘anaviy maktablardagi mifologik va metafizik qarashlarga, xurofiy tushunchalarga zarba berdi.

Tarix darslari esa o‘quvchilarda tarixiy ong va milliy o‘zlikni anglash tuyg‘ularini shakllantirishga yo‘naltirildi. Unda nafaqat diniy-tarixiy voqealar, balki jahon sivilizatsiyasi, xususan, Turkiston hududida yashab o‘tgan buyuk ajdodlar, ularning ilm-fan va davlatchilik rivojiga qo‘shgan hissalari hayotiy misollar yordamida tushuntirildi. Bu esa chor mustamlakachiligi sharoitida milliy g‘urur va ozodlik kayfiyatining uyg‘onishiga zamin hozirladi.

Jadid darsliklarining diskursiv va pedagogik xususiyatlari

Yangi usul maktablarining muvaffaqiyatini ta‘minlagan eng muhim elementlardan biri — qisqa muddatda mutlaqo yangi tipdagi, milliy kontentga ega bo‘lgan darsliklar korpusining yaratilishi bo‘ldi. Bu darsliklar shunchaki ma‘lumotlar to‘plami bo‘lmay, o‘zida ilg‘or pedagogik, didaktik va psixologik prinsiplarni mujassam etgan edi.

Munavvarqori Abdurashidxonovning "Adibi avval" (1907) va "Adibi soniy" (1910) darsliklari usuli savtiya metodikasining mukammal namunalaridir [6, 52-b.]. "Adibi avval" kitobida harflar oddiydan murakkabga qarab, bolaning talaffuz imkoniyatlaridan kelib chiqib joylashtirilgan. Alifbo qismi tugagach, kitob tarkibiga bolalarni to‘g‘ri so‘zlikka, mehnatsevarlikka, ota-onani hurmat qilishga va ilm olishga chorlovchi kichik hikoyalar, masallar va she‘rlar kiritilgan. Ushbu matnlarning barchasi sodda, ravon va tushunarli jonli o‘zbek tilida yozilganligi bolalarning o‘qishga bo‘lgan ishtiyoqini tubdan oshirgan.

Saidrasul Azizovning "Ustozi avval" (1902) darsligi ham o‘zining ko‘rgazmaliligi va uslubiy izchilligi bilan ajralib turgan. Kitobda ilk bor harflarning so‘z boshida, o‘rtasida va oxirida yozilish shakllari maxsus jadvallar va chizmalar orqali tushuntirilgan. Bu esa vizual (ko‘rgazmali) ta‘lim prinsipining amaliyotdagi ifodasi edi.

Abdulla Avloniyning "Birinch muallim" va "Ikkinchi muallim" darsliklari, ayniqsa uning "Turkiy guliston yoxud axloq" (1913) asari o‘quvchilarda ijtimoiy-axloqiy immunitetni shakllantirishda muhim diskursiv manba vazifasini o‘tadi [10, 102-b.]. Avloniy ushbu asarida axloqiy tushunchalarni falsafiy va ijtimoiy nuqtayi nazardan tasniflab berdi. U insoniy fazilatlarini (ilm, adolat, iffat, shijoat, saxovat) va illatlarni (g‘azab, jaholat, dangasalik, kibr) konkret hayotiy misollar, falsafiy hikmatlar va o‘zining she‘riy parchalari orqali tahlil qildi. Avloniyning:

"Tarbiya biz uchun yo hayot — yo mamot, yo najot — yo halokat, yo baxt — yo falokat masalasidir",

— degan fundamental konsepti aynan yangi usul maktablarining mafkuraviy va falsafiy asosi hisoblanar edi.

Mahmudxo‘ja Behbudaeyning jug‘rofiya va xat yozish san‘atiga doir darsliklari esa o‘quvchilarga sof amaliy va metodik bilimlarni berdi. Uning "Risoi jug‘rofiyayi umraniy" darsligi o‘lkadagi ilk zamonaviy geografiya darsligi bo‘lib, unda yerning sharsimonligi, qit‘alar chegaralari, o‘lkaning daryolari va tog‘ tizimlari statistik ma‘lumotlar asosida tushuntirilgan [9, 90-b.]. Bu darsliklarning barchasi o‘sha davrda Turkistonda nashriyot va

matbaa ishining rivojlanishiga, darslik nashr etish sanoatining shakllanishiga ham kuchli turtki berdi.

Siyosiy-mafkuraviy qarshiliklar, taqiqlar va diskursiv kurash muhokamasi

Yangi usul maktablarining jamiyatda keng yoyilishi o‘z-o‘zidan va silliq kechgani yo‘q. Ular ikki tomonlama kuchli mafkuraviy va ma‘muriy bosim ostida faoliyat yuritishga majbur bo‘ldilar. Bir tomondan chor Rossiyasi mustamlakachilik ma‘murlari, ikkinchi tomondan esa mahalliy diniy an‘anachilar — qadimchilar guruhi jadid maktablariga qarshi keskin kurash olib bordilar [11, 152-b.].

Chor mustamlakachilik ma‘murlarining qarshiligi siyosiy va imperiya xavfsizligi nuqtayi nazaridan asoslangan edi. Rossiya imperiyasining Turkistondagi asosiy maqsadi o‘lka xalqlarini iqtisodiy jihatdan ekspluatatsiya qilish va ularni assimilyatsiya (ruslashtirish) qilishdan iborat bo‘lgan. Buning uchun chor hukumati tomonidan rus-tuzem maktablari tarmog‘i yaratilgan edi. Biroq mahalliy aholi rus-tuzem maktablariga farzandlarini berishdan cho‘chigan, chunki ularni "shovvozlar tayyorlaydigan, xristianlashtiradigan maskan" deb hisoblagan.

Jadidlar tomonidan ochilgan yangi usul maktablari esa qisqa muddatda rus-tuzem maktablariga nisbatan mutloq ustunlikka erishdi. Mahalliy aholi o‘z farzandlarini milliy va diniy qadriyatlar saqlangan holda zamonaviy bilim beradigan jadid maktablariga ommaviy ravishda bera boshladi. Bu holat chor ma‘murlarida xavotir uyg‘otdi. Turkiston jandarmeriya boshqarmasi va Maxfiy bo‘limi hujjatlarida jadid maktablari "Rossiya davlat tuzumiga va imperiya yaxlitligiga tahdid soluvchi, mahalliy aholida milliy separatizm, panislomizm va panturkizm g‘oyalarini shakllantiruvchi xavfli markazlar" deb ta‘riflandi [7, 120-b.].

Chor hukumati ma‘murlari ushbu maktablarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri taqiqlash xalqning ommaviy noroziligiga sabab bo‘lishini anglagan holda, byurokratik va yashirin taqiqlar tizimini joriy etdi. 1910-yilda qabul qilingan qoidalarga ko‘ra, yangi usul maktabini ochish huquqi faqatgina rus tilini biladigan va maxsus siyosiy tekshiruvdan o‘tgan shaxslargagina berilishi belgilandi. 1913-yilgi maxfiy yo‘riqnoma bilan esa maktablarda tatar muallimlarining dars berishi butunlay taqiqlandi [7, 195-b.]. Bu jadid maktablariga kadrlar tayyorlash tizimiga berilgan og‘ir zarba edi, chunki dastlabki davrlarda ko‘plab metodik yordam va o‘qituvchilar aynan Qrim va Volga bo‘yi tatar ziyolilari orasidan kelgan edi.

Ikkinchi va eng og‘irqli qarshilik frontal fronti — qadimchilar tomonidan sodir etildi. Mahalliy mutaasib dindorlar, eskilik tarafdorlari bo‘lgan eshonlar, qozilar va an‘anaviy maktabxona domlari jadid maktablarini "kofir maktabi", undagi jihozlarni (parta, xarita, doska) "shayton qurollari" deb e‘lon qilishdi [5, 118-b.]. Ular jadidlarni dindan chiqqanlikda, islom asoslarini buzishda ayblab, xalq orasida turli bo‘xtonlar tarqatishdi. Buning ortida nafaqat mafkuraviy cheklanganlik, balki iqtisodiy manfaatlar ham yotar edi. Zero, yangi usul maktablarining ko‘payishi an‘anaviy domlarning daromad manbai bo‘lgan eski maktabxonalarning bo‘shab qolishiga va ularning jamiyatdagi mutloq ma‘naviy monopoliyasi yo‘qolishiga olib kelar edi.

Qadimchilar chor ma'murlari bilan yashirin ittifoqqa kirishib, jadid maktablari ustidan politsiya boshqarmalariga chaquv xatlari (donoslar) yozish darajasiga bordilar. Masalan, 1914-yilda Buxoroda va Toshkentda bir qator jadid maktablarining yopib qo'yilishi va Munavvarqori boshchiligidagi ziyolilarning politsiya nazoratiga olinishi aynan mana shunday chaquvlarning to'g'ridan-to'g'ri oqibati edi [8, 62-b.].

Biroq jadidlar bu to'siqlarga qarshi tanaffussiz kurash olib bordilar. Ular o'z maktablarini rasmiy ravishda "xususiy maktab" yoki "boshlang'ich diniy maktab" nomi ostida ro'yxatdan o'tkazib, amalda dunyoviy fanlarni o'qitishni davom ettirdilar. Darsliklar mazmunini chor senzurasiga talablariga moslashtirgandek ko'rsatib, matnlar orasiga milliy uyg'onish g'oyalarini yashirin (ezopona) til bilan joylashtirdilar. Ushbu diskursiv kurash o'zbek pedagogik tafakkurini chiniqtirdi va uni ijtimoiy kurash quroliga aylantirdi.

Yangi usul maktablarining institutsional va ijtimoiy natijalari tahlili

Tarixiy-pedagogik tahlil shuni ko'rsatadiki, barcha cheklovlar va taqiqlarga qaramay, yangi usul maktablari Turkiston jamiyatining ijtimoiy strukturasi va intellektual salohiyatini o'zgartirishda ulkan muvaffaqiyatlarga erishdi. Ushbu natijalarni bir necha konseptual yo'nalishlarda umumlashtirish mumkin.

Birinchidan, savodxonlik ko'rsatkichining sifat va miqdor jihatidan o'sishi. Yangi usul maktablarini bitirgan bolalar nafaqat qisqa muddatda savodli bo'lishdi, balki ularda matnni tahlil qilish, mantiqiy fikrlash va ijtimoiy voqealarga nisbatan shaxsiy munosabat bildirish ko'nikmalari shakllandi. Bu esa o'lkada davriy matbuotning (gazeta va jurnallar) ommaviylashishi uchun tayyor kitobxonlar auditoriyasini yaratdi. Jadid matbuoti aynan mana shu maktablarda tarbiya topgan yoshlar hisobiga o'z tirajini oshirib bordi [1, 58-b.].

Ikkinchidan, mutlaqo yangi ijtimoiy qatlamning — milliy ziyolilar guruhining shakllanishi. Yangi usul maktablari XX asr boshidagi o'zbek madaniyati, fani va davlatchiligi elitasini yetishtirib bergan inkubator vazifasini o'tadi. Keyinchalik o'zbek adabiyoti va ilmining faxriga aylangan Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, G'afur G'ulom kabi o'nlab ijodkorlar va jamoat arboblari dastlabki ta'limni aynan usuli jadid maktablarida yoki ularning bevosita ta'sirida bo'lgan ma'rifiy markazlarda olgan edilar [11, 159-b.].

Uchinchidan, ayollar ta'limining tizimli ravishda yo'lga qo'yilishi. Jadidlar o'lka tarixida birinchi bo'lib qizlar uchun ham yangi usul maktablarini tashkil etishdi. Munavvarqorining turmush o'rtog'i va boshqa ma'rifatparvar ayollar (masalan, Farg'ona vodiysida Jahonotin Uvayg'iy izdoshlari, tatar muallimalari) tashabbusi bilan qizlar maktablari ochildi [4, 72-b.]. Bu jamiyatning yarmini tashkil etuvchi xotin-qizlarni ijtimoiy hayotga jalb etish, millatning umumiy intellektual darajasini ko'tarish yo'lidagi ulkan qadam bo'ldi.

To'rtinchidan, maktab menejmenti va pedagogik texnologiyalarning yangilanishi. Yangi usul maktablarida ilk bor xayriya jamiyatlari ("Nasriyat", "Maktab", "Turan" jamiyatlari) orqali ta'limni moliyalashtirishning ijtimoiy mexanizmlari yaratildi [12, 224-b.]. Mahalliy boylar va savdogarlar o'z daromadlarining bir qismini ushbu maktablarni saqlash, kambag'al bolalarning o'quv qurollari va kiyim-kechaklari uchun sarflashdi. Bu esa ta'limning jamiyat hayotidagi eng oliy qadriyatga aylanishini ta'minladi.

Xulosa

Turkistonda yangi usul maktablarining vujudga kelishi o‘lka ijtimoiy-madaniy hayotidagi tub burilish davri bo‘ldi. Jadidlar yaratgan usuli savtiya tizimi ta‘lim samaradorligini o‘n baravarga oshirib, millatning savodxonlik darajasini qisqa fursatda ko‘tarishga xizmat qildi. Dunyoviy fanlarning maktab dasturlariga kiritilishi o‘quvchilarning dunyoqarashini kengaytirdi, ularni zamonaviy taraqqiyot tendensiyalari bilan tanishtirdi.

Yangi usul maktablari shunchaki savod chiqarish maskani bo‘lib qolmasdan, milliy mustaqillik, taraqqiyot va ijtimoiy adolat g‘oyalari targ‘ib qilinadigan markaz vazifasini o‘tadi. Aynan shu maktab poydevorida XX asr o‘zbek ma‘rifatparvarlik va davlatchilik harakatining yetuk namoyandalari yetishib chiqdi. Chor hukumatining va mahalliy mutaasib kuchlarning tazyiqlariga qaramay, usuli jadid maktablari Turkistonda zamonaviy milliy ta‘lim tizimining shakllanishiga asos bo‘lib xizmat qildi [12, 210-b.].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

- [1] Ergashev G‘. Jadidchilik harakati tarixi va uning sotsiomadaniy asoslari. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2018. – 240 b. (45-bet).
- [2] Gasprinskiy I. Reja va maqsadlarimiz (Ta‘lim tizimi islohotiga doir). // "Tarjimon" gazetasi, Bog‘chasaroy, 1884, №12. – 12-b.
- [3] Davlatov S. Ismoil Gasprinskiy va Turkiston jadidchilik harakati. – Samarqand: Zarafshon, 2011. – 195 b. (88-bet).
- [4] To‘rayev O. Farg‘ona vodiysida yangi usul maktablarining shakllanishi. – Farg‘ona: Farg‘ona nashriyoti, 2015. – 160 b. (64-bet).
- [5] Alimov X. Qo‘qon jadidlari va ularning ma‘rifiy faoliyati. – Toshkent: Sharq, 2009. – 180 b. (112-bet).
- [6] Munavvarqori Abdurashidxonov. Tanlangan asarlar. (Nashrga tayyorlovchi va so‘zboshi muallifi: S. Sirojiddinov). – Toshkent: Ma‘naviyat, 2003. – 304 b. (32, 48-betlar).
- [7] O‘zbekiston Milliy arxivi (O‘zMA), I-1-fond, 31-ro‘yxat, 845-ish, 105-189-varaqlar ma‘lumotlari asosida.
- [8] Ayniy S. Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar. – Moskva: SSSR xalqlarining markaziy nashriyoti, 1926. – 280 b. (54-bet).
- [9] Behbudiy Mahmudxo‘ja. Tanlangan asarlar. (Tuzuvchi va so‘zboshi muallifi: B. Qosimov). – Toshkent: Ma‘naviyat, 1999. – 288 b. (77-bet).
- [10] Avloniy Abdulla. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 160 b. (92-bet).
- [11] Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma‘rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2002. – 400 b. (144-bet).
- [12] Razzoqov Sh. Turkistonda jadid maktablari: yutuqlar va fojialar. – Toshkent: Adolat, 2021. – 320 b. (210-bet).